

Ю. П. Степанова,
викладач кафедри кримінального права
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький)

УДК 343.265.2

ЗАСТОСУВАННЯ ДО РЕЦИДИВІСТІВ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

Здійснено юридичний аналіз матеріальних та формальних підстав умовно-дострокового звільнення від відбування покарання засуджених-рецидивістів; обґрунтовано необхідність звуження меж цього виду звільнення і введення заборони на його застосування щодо деяких категорій рецидивістів.

Ключові слова: умовно-дострокове звільнення, покарання, позбавлення волі, рецидивіст, рецидивна злочинність, виправлення, судимість.

Динаміка рецидивної злочинності свідчить про неухильне її зростання. У 1991 році було зафіксовано 22,8 тис. рецидивістів, у 2002 році — уже 39,4 тис. [1, с. 135], 2010 році — 41,5 тис. [2]. У руслі гуманізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства особливу увагу дослідників рецидивної злочинності викликають питання, пов'язані із умовно-достроковим звільненням від відбування покарання у вигляді позбавлення волі осіб, які неодноразово засуджувались за вчинення злочинів, адже значна кількість осіб, звільнених умовно-достроково, протягом 1–2 років після звільнення знову вчиняють злочини.

Багато відомих учених досліджували на монографічному рівні та в дисертаційних дослідженнях питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання: М. А. Беляєв, Е. Т. Борисов, Г. І. Бровін, Ю. М. Грошевський, Л. М. Давиденко, О. В. Дашенко, І. І. Євтушенко, Ю. Н. Ємельянов, З. І. Зельдов, М. М. Ісаєв, С. Г. Келіна, Л. В. Кузнецова, О. М. Костенко, В. П. Малков, Є. Г. Мартинчик, Г. Л. Мінаков, А. Михайлов, А. Є. Наташев, А. М. Носенко, Л. Є. Орел, І. Д. Перлов, М. С. Рибак, А. Л. Ременсон, С. Н. Сабанін, А. М. Санталов, В. Сверчков, М. І. Скригонюк, Н. А. Стручков, Ю. М. Ткачевський, В. Д. Філімонов та ін. Разом з тим значна частина досліджуваних питань, яка стосується застосування цього виду звільнення щодо рецидивістів, залишається дискусійною і на сьогодні, що об'єктивно вимагає продовження наукових пошуків у цій сфері.

Метою дослідження є аналіз підстав умовно-дострокового звільнення від відбування покарання засуджених-рецидивістів, виявлення законодавчих недоліків їх визначення та пошук шляхів їх усунення.

Умовно-дострокове звільнення засуджених від відбування кримінального покарання є складним міжгалузевим правовим інститутом і належить до кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого та адміністративного законодавства. Основним юридичним фактом для умовно-дострокового звільнення слугує сумлінна поведінка та ставлення до праці, які свідчать про те, що засуджений довів своє виправлення (матеріальна підстава). Допоміжний, але, тим не менш, обов'язковий юридичний факт — відбуття встановленої законом частини строку покарання (формальна підстава). Проміжний процесуальний акт — постанова суду про умовно-дострокове звільнення [3, с. 174]. Оскільки умовно-

дострокове звільнення є остаточним лише в контексті виконання засудженим певної умови — невчинення особою протягом невідбутої частини покарання нового злочину, — цю обставину також потрібно відносити до змісту підстав умовно-дострокового звільнення. Зазначимо, що О. В. Дащенко не погоджується з тим, що виправлення засудженого під час відбування покарання визнається підставою умовно-дострокового звільнення, оскільки це не узгоджується з умовним характером цього звільнення: якщо особа виправилася, логічно остаточо звільнити її від заходів кримінально-правового впливу, оскільки продовження реалізації кримінальної відповідальності у цих випадках, певна річ недоцільне [4, с. 9].

Процес умовно-дострокового звільнення від відбування покарання включає такі етапи:

- 1) відбування засудженим певної частини покарання, призначеного за вчинений злочин, під час якого він доводить своє виправлення;
- 2) розгляд державними органами питання про умовно-дострокове звільнення від покарання і фактичне звільнення особи від відбування тієї частини покарання, яка залишилася;
- 3) переконання у достовірності висновків про виправлення засудженого, досягнуте під час виконання покарання;
- 4) набуття звільненням від відбування покарання остаточного характеру [4, с. 9].

У ч. 3 ст. 154 КВК України визначено порядок умовно-дострокового звільнення. Стосовно засудженого, щодо якого може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, орган або установа виконання покарань надсилає подання до суду у порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством. Адміністрація органу або установи виконання покарань після відбуття засудженим установленої Кримінальним кодексом України частини строку покарання зобов'язана в місячний термін розглянути питання щодо можливості представлення його до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. У разі відмови суду щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання повторне подання в цьому питанні щодо осіб, засуджених за тяжкі і особливо тяжкі злочини до позбавлення волі на строк не менше п'яти років, може бути внесено не раніше як через один рік з дня винесення постанови про відмову, а щодо засуджених за інші злочини та неповнолітніх засуджених — не раніше як через шість місяців (ч. 7 ст. 154 КВК України).

Розглянемо детальніше кожну з підстав надання умовно-дострокового звільнення. Підстави умовно-дострокового звільнення — це певні обставини, що виступають реальним приводом для здійснення цього заходу стосовно конкретного засудженого [4, с. 11].

Матеріальна підстава: “засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення” (ч. 2 ст. 81 КК України). Вказане формулювання досить чітке і дає зрозуміти, що мета одного з бажаних результатів покарання — виправлення — досягнута, а отже, є підстави говорити про усунення суспільної небезпеки особи, прояву в неї схильності до правомірної поведінки. Відповідно до ст. 6 КВК України “... виправлення засудженого — процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки”. Отже, те, що засуджений “довів своє виправлення”, означає, що цей процес успішно завершився.

Визначають такі ступені (рівні) виправлення засудженого: став на шлях виправлення; твердо став на шлях виправлення; довів своє виправлення. Виправлення засуджених за міжнародними документами має на меті мінімізацію негативного впливу позбавлення волі на особистість та соціальну поведінку осіб, позбавлених волі, розробку моделей, орієнтованих на розвиток соціально корисних професійних навичок і особистих здібностей, що відкривають перспективи успішної реінтеграції [5, с. 30]. Основними засобами виправлення Кримінально-виконавчий кодекс визначає

встановлений порядок виконання та відбування покарання; суспільно корисна праця; соціально-виховна робота; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; громадський вплив (ч. 3 ст. 6 КВК України). Ці засоби застосовуються з урахуванням особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання (ч. 4 ст. 6 КВК України).

А. Х. Степанюк зазначає, що застосування засобів виправлення має певні особливості: дані заходи не мають характеру “відплати за вчинене”, на відміну від кримінально-каральних правообмежень, не мають відносно “жорсткого” кримінально-правового зв’язку із вчиненим злочином. Для них останнє відіграє роль певного “симптому” конкретного ступеня й характеру суспільної небезпечності та соціально-моральної занедбаності особи злочинця [5, с. 33]. І все ж при застосуванні матеріальної підстави умовно-дострокового звільнення від відбування покарання виникають найбільші труднощі, оскільки виправлення — одна з найбільш складних проблем науки. Її особлива складність полягає в тому, що досить важко з достатньою науковою достовірністю визначити, чому конкретний індивід вчиняє злочини, якими методами індивідуальної роботи можна досягнути його виправлення і з якою мірою достовірності можна прогнозувати його поведінку після відбуття покарання [3, с. 175]. Як вказує З. І. Зельдов, суд не може з абсолютною достовірністю визначити виправлення засудженого, оскільки сучасна наука про людину не в змозі озброїти його такими знаннями [6, с. 18]. Тому постає питання: які критерії слід враховувати при визначенні того, виправилась особа чи ні?

Можна зробити висновок, що всі обставини, враховані при оцінюванні засудженого під час відбування покарання, поділяються на дві групи: такі, що прямо передбачені законом (обов’язкові критерії виправлення), і такі, що враховуються судами додатково, окрім зазначених у законі обставин (факультативні критерії виправлення). До обов’язкових належить сумлінна поведінка і ставлення до праці. Факультативні критерії зазначаються у постанові Пленуму Верховного Суду України № 2 від 26 квітня 2002 р. “Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м’яким”: “... суди під час судового засідання у справах цієї категорії повинні приділяти особливу увагу поясненням засудженого, представників органу, який відає виконанням покарання, спостережної комісії або служби у справах неповнолітніх по суті внесеного подання. Зокрема слід ретельно з’ясовувати ставлення засудженого до вчиненого злочину, праці та навчання, додержання ним вимог режиму, участь у самодіяльних організаціях засуджених, а також його наміри щодо залучення до суспільно корисної праці та потреби в наданні допомоги при обранні місця проживання і працевлаштування”.

Критерії виправлення І. І. Євтушенко теоретично поділяє на докази морального і юридичного виправлення [3, с. 49]. Зміни, результатом яких є “ставлення з повагою до людини, праці, норм, правил і традицій людського життя, можна назвати моральним виправленням, корекцією особистості засудженого”. На думку І. С. Ноя, під моральним виправленням слід розуміти таку перебудову особистості засудженого, при якій нового злочину він не вчинить не через страх перед покаранням, а тому, що це буде вступати у протиріччя з його новими поглядами і переконаннями, тому що в нього народився страх перед совістю, відразу до злочину [7, с. 38]. Юридичне виправлення повинно бути виражене в активній діяльності суб’єкта, а не в простому утриманні від неправомірних вчинків. Ця діяльність проявляється у “сумлінній поведінці і ставленні до праці”, виступає закономірним результатом морального виправлення. Під сумлінною поведінкою засудженого слід розуміти невчинення ним правопорушень під час відбування покарання або протягом значної частини строку покарання і наявність заохочень. При цьому наявні стягнення повинні бути зняті або погашені у встановленому

законом порядку до моменту подання на умовно-дострокове звільнення [3, с. 53]. Сумлінне ставлення до праці означає виконання норм, відсутність відмов від роботи.

У реальному житті засуджених можна спостерігати не справжнє виправлення, а пристосування до умов їх життя в колонії. Тоді демонструється зразкова поведінка, виконання обов'язків засудженого, участь у самодіяльних організаціях, проте свідомість і спрямованість злочинця не змінюється, і тому не можна бути впевненим, що через деякий час після дострокового звільнення така людина не вчинить злочину знову [3, с. 49]. У зв'язку з цим М. І. Скригонюк пропонує у чинному законодавстві більш конкретно і детально викласти критерії ступеня виправлення засудженого, передбачити поряд з основними і факультативні передумови застосування умовно-дострокового звільнення. При цьому до числа факультативних (додаткових) передумов відносити дані про вибране місце проживання, наявність сім'ї, родичів, можливості побутового і трудового влаштування, обіцянка (або зобов'язання) вести правильний спосіб життя, згода (клопотання, порука) трудових колективів, громадських організацій або окремих громадян взяти під свій контроль поведінку звільненого [8, с. 13].

У науковій літературі отримала розповсюдження думка про неможливість досягнення морального виправлення під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі, особливо якщо мова йде про виправлення неодноразово судимих осіб. Як зазначають О. Г. Колб та З. В. Журавська "... система установ виконання покарань, зважаючи на постійне переповнення та незадовільні комунальні і санітарно-гігієнічні умови утримання, незадовільне харчування і медичне обслуговування засуджених, морально, психічно і фізично руйнує особистість засудженого, створює криміногенну небезпеку в суспільстві, формує широкий прошарок у суспільстві людей, які страждають на соціальну патологію, тобто мета покарання, по суті, не досягається" [9, с. 188]. В. Трубіков, Є. Захарова, Н. Хлистова вважають, що "...виправлення осіб із значним рівнем деформації правосвідомості перебуває поза межами кримінального покарання", "... установи виконання покарань повинні виконувати комплекс правообмежень щодо засуджених, при цьому до мінімуму зводити шкоду, яка їм заподіюється, проте виправляти та перевиховувати засуджених повинно суспільство в цілому" [10, с. 67].

Однак таку позицію підтримала лише незначна кількість науковців. У цілому погоджуючись із наявністю значних труднощів у діяльності кримінально-виконавчих установ, зазначимо, що в цій ситуації потрібно вести мову про їх оптимізацію, а не відмовлятися взагалі від покладення на них завдань щодо виправлення засуджених. "Позбавлення волі вже саме по собі є психотравмуючим фактором, — стверджує Б. М. Телефанко, — тому інші обставини перебування засуджених у виправних колоніях необхідно гуманізувати, адже кримінально-виконавчі установи створені не тільки для того, щоб звільнити суспільство від злочинців, покарати їх та ізолювати, а також створити умови, за яких засуджені, які мають антисоціальні установки, зможуть виправитися (ресоціалізуватися), тобто повернутися до життя в суспільстві, де будуть дотримуватися моральних норм" [11, с. 263].

Формальна підстава умовно-дострокового звільнення — це встановлена законом частина строку покарання, після відбуття якої засуджений може бути умовно-достроково звільнений. В основі розмежування категорій осіб, які підлягають умовно-достроковому звільненню залежно від відбутого строку покарання, лежить тяжкість вчиненого злочину і постпенітенціарний рецидив [8, с. 13].

Відповідно до ч. 3 ст. 81 КК України умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття засудженим:

- 1) не менше половини строку покарання, призначеного судом за злочини невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;
- 2) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин і

до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі;

3) не менше трьох четвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

Встановлення такого строку пов'язане з тим, що для вивчення особистості засудженого і висновку про його виправлення потрібен певний час — тим триваліший, чим більш тяжким був вчинений злочин [3, с. 60]. Більші строки визначено також для осіб, які раніше звільнялись умовно-достроково, а також рецидивістів, засуджених до позбавлення волі, адже до цих осіб уже застосовувалось покарання, тим не менше, вони знову пішли на порушення закону, вчинили рецидив злочинів. Тому постає питання: чи достатньо відбуття встановленої ст. 81 КК України частини строку покарання, визначеного судом, для досягнення виправлення таких осіб?

В. Сверчков пропонує запровадити диференційоване збільшення цих строків у відсотковому вираженні. Наприклад, стосовно осіб, які претендують на умовно-дострокове звільнення, але відбувають покарання за корисливий чи насильницький рецидив, — на 10 %; за вчинення нового тяжкого злочину — на 15 %, а за особливо тяжкий злочин — на 20 %; за вчинення нового злочину в період іспитового строку — на 25 % від призначеного покарання [12].

Звертаємо увагу на те, що КК України не містить заборон на застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. На наш погляд, це не відповідає існуючому стану та закономірностям рецидивної злочинності. Раніше діючий КК УРСР передбачав незастосування умовно-дострокового звільнення від покарання до таких категорій рецидивістів:

- 1) особливо небезпечних рецидивістів;
- 2) осіб, які раніше більше двох разів засуджувались до позбавлення волі за умисні злочини, якщо судимість за попередній злочин не знята чи не погашена у встановленому законом порядку;
- 3) осіб, які раніше звільнялись з місць позбавлення волі до повного відбуття призначеного судом покарання умовно-достроково і знову вчинили умисний злочин протягом невідбутої частини покарання (ст. 52 КК УРСР).

Ці обмеження ґрунтувались на дослідженнях, які показували недоцільність розповсюдження умовно-дострокового звільнення на деякі особливо небезпечні категорії засуджених, у першу чергу на тих, хто неодноразово вчиняв злочини. У більшості випадків саме такі особи після дострокового звільнення знову вчиняють злочини, які характеризуються особливою зухвалістю і жорстокістю [3, с. 63].

Дослідження М. І. Скригонюка свідчать, що адаптація раніше судимих протягом невідбутої частини покарання проходить більш успішно, ніж для осіб, раніше не судимих. І це тому, що особи, раніше судимі, виявляються обережнішими в конфліктних ситуаціях. Терпець у них уривається вже після того, як минає строк невідбутої частини покарання [8, с. 14].

Багаторазові рецидивісти, незважаючи на застосування до них покарання, як правило, не змінюють своєї поведінки. Вони мають значний злочинний досвід, стійку антисуспільну спрямованість, із зростанням кількості судимостей у них зростає потреба у спілкуванні з представниками злочинного середовища. Так, у 2010 р. було засуджено за вчинення злочинів 168,8 тис. До позбавлення волі на певний строк засуджено 40,8 тис. осіб, 41,5 тис. осіб (або 24,6 %) з них були раніше судимими і мали не зняту або непогашену судимість, тобто майже кожен четвертий від загальної кількості засуджених. Із них раніше були звільнені умовно-достроково 9,7 тис. осіб (або 23,2 %) [2].

І хоча знову вводити в обіг термін “особливо небезпечний рецидивіст”, на нашу думку, не потрібно, оскільки він асоціюється зі своєрідним клеймом, особливим негативним статусом, який нерозривно пов'язаний з особою, однак застосовувати

до рецидивістів заходи, які пов'язані з пом'якшенням умов відбування покарання або застосування щодо них умовно-дострокового звільнення, потрібно більш виважено.

За підсумками дослідження можна зробити висновок, що встановлені законодавцем межі умовно-дострокового звільнення від відбування покарання занадто розширені, що дає можливість необґрунтовано застосовувати цей вид звільнення до осіб, які становлять небезпеку для суспільства. Це сприяє збільшенню рівня рецидивної злочинності.

Тому вважаємо, що:

1) потрібно ввести заборону на застосування умовно-дострокового звільнення щодо осіб, які три і більше разів засуджувались за вчинення умисних злочинів (незважаючи на те, зняті (або погашені) попередні судимості чи ні), а також осіб, злочинна діяльність яких (неодноразове вчинення певних видів корисливих, насильницьких злочинів) свідчить про їх кримінальну професіоналізацію;

2) з п. 2 ч. 3 ст. 81 КК України виключити слова "до погашення або зняття судимості", оскільки вже сам факт відбування особою покарання у вигляді позбавлення волі за попередній умисний злочин і повторне засудження до позбавлення волі за умисний злочин свідчать про її підвищену суспільну небезпеку і недостатє відбуття лише половини строку покарання, призначеного їй судом.

Подальших наукових досліджень потребують такі проблеми умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі осіб, які раніше неодноразово вчиняли злочини, як розробка критеріїв виправлення, визначення обсягу інформації, яка повинна надаватись суду при вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення, встановлення оптимальних строків, які повинен відбутися претендент на умовно-дострокове звільнення, а також питання ефективного нагляду за звільненими особами.

Список використаних джерел

1. Кримінологія [Текст] : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужа. — К. : Прецедент, 2004. — 208 с.
2. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс] Верховний Суд України. — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/04034B350D7EB0B50C22578AF00236E6D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4034B350D7EB0B50C22578AF00236E6D&Count=500&>.
3. Евтушенко, И. И. Условно-досрочное освобождение осужденных к лишению свободы [Текст] : [монограф.] / И. И. Евтушенко. — Волгоград : ВолгГТУ, 2005. — 174 с.
4. Дащенко, О. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" / О. В. Дащенко ; Класичний приватний університет. — Запоріжжя, 2009. — 23 с.
5. Степанюк, А. Х. Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка — Х. : Одиссей, 2005. — 560 с.
6. Зельдов, З. И. Освобождение от наказания и от его отбывания [Текст] / З. И. Зельдов. — М. : Юрид. лит., 1982. — 136 с.
7. Ной, И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве [Текст] / И. С. Ной. — Саратов : СГУ, 1962. — 162 с.
8. Скригонюк, М. І. Прокурорський нагляд за додержанням законів України при умовно-достроковому звільненні засуджених від кримінального покарання [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 "Судоустрій, прокуратура та адвокатура" / М. І. Скригонюк ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 20 с.
9. Колб, О. Г. Про зміст мети покарання згідно з чинним кримінальним законодавством України [Текст] / О. Г. Колб, З. В. Журавська // Кримінальний кодекс України 2001 р. проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали Міжнародної науково-

- практичної конференції 13–15 квітня 2007 р. : [у 2 ч.]. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. — Ч. 1. — С. 187–189.
10. Хлистова, Н. Особливості формування суспільно корисної мотивації засуджених до позбавлення волі [Текст] / Н. Хлистова // Право України. — 2008. — № 4. — С. 66–68.
11. Телефанко, Б. М. Застосування альтернативних покарань позбавленню волі на певний строк як один із способів обмеження рецидивної злочинності [Текст] / Б. М. Телефанко // Кримінальний кодекс України 2001 р. проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13–15 квітня 2007 р. : [у 2 ч.]. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. — Ч. 1. — С. 261–263.
12. Сверчков, В. Пределы условно-досрочного освобождения от отбывания наказания / В. Сверчков // Российская юстиция. — М. : Юрид. лит., 2002, № 10. — С. 49–51 [Электронный ресурс] Юридический портал LawMix. — URL : <http://www.lawmix.ru/comm/4637>.

Рекомендовано до друку кафедрою кримінального права
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького (протокол № 23 від 30 серпня 2012 року)

Надійшла до редакції 30.08.2012

Степанова Ю. П. Применение к рецидивистам условно-досрочного освобождения от отбывания наказания

Осуществлен юридический анализ материальных и формальных оснований условно-досрочного освобождения от отбывания наказания осужденных-рецидивистов; обоснована необходимость сужения границ данного вида освобождения и введения запрета на его применение к некоторым категориям рецидивистов.

Ключевые слова: условно-досрочное освобождение, наказание, лишение свободы, рецидивист, рецидивная преступность, исправление, судимость.

Stepanova, Yu. P. Conditional Early Release of Persistent Criminals from Punishment

Juridical analysis of material and formal reasons for conditional early release of persistent criminals from punishment has been made; the necessity for limitation of applying this type of release and introduction of statutory prohibition to apply it to certain types of persistent criminals have been established.

Keywords: conditional early release, punishment, imprisonment, persistent criminal, recidivism, correction, criminal record.

